

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(66): 285-289

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

Sundram Mishra

Research Scholar,
Shri Lal Bahadur Shastri National-
Sanskrit University, New Delhi

शोध निर्देशक

Dr.Naresh Kumar Bairwa

Associate Professor,
Shri Lal Bahadur Shastri National-
Sanskrit University, New Delhi-16

श्रीदुर्गासप्तशत्यां देवीगुणबोधकपदेषु कृत्तद्धितप्रत्ययानां प्रयोगवैशिष्ट्यम् (The Distinctive Employment of Kṛt and Taddhita Suffixes in the Quality-Denoting Epithets of the Goddess in the Śrī Durgā-Saptasatī)

Sundram Mishra, Dr.Naresh Kumar Bairwa

शोधसारः (Abstract)

श्रीदुर्गासप्तशत्यां भगवत्याः शतशो गुणबोधकानि पदानि उपलभ्यन्ते। तेषु बहूनि कृत्तद्धितप्रत्ययनिष्पन्नानि सन्ति। प्रचलिता धारणा एषा यत् स्तोत्रग्रन्थेषु प्रत्ययवैचित्र्यं प्रायेण छन्दोनुरोधात् यादृच्छिकं भवति। प्रस्तुतं शोधपत्रं तां धारणां परीक्षते, प्रतिपादयति च यद् दुर्गासप्तशत्यां प्रत्ययचयनं न यादृच्छिकम्, अपि तु अर्थनियन्त्रितम्—यत्र देवी अन्तर्व्यापिनी भावात्मिका शक्तिः तत्र प्रायेण भावे क्तिन् (३.३.९४), यत्र च सा क्रियाशीला कर्त्री तत्र ताच्छील्यार्थको णिनिः (३.२.७८) प्रयुज्यते। मत्वर्थीयः इनिः (५.२.११५) पुनः केवलम् आयुधाभरणसम्बन्धे नियन्त्रितो दृश्यते, न तु गुणबोधने। सप्तमातृकानामानि च देवतार्थकेन अणा (४.२.२४) एकरूपेण साधितानि, येन तेषां व्यवस्थितः सैद्धान्तिको विन्यासः प्रकाश्यते। एतस्य पक्षस्य निर्णायकं प्रमाणम् एकादशाध्याये लभ्यते, यत्र एकस्माद् एव हृ-धातोः एकस्मिन्नेव उपपदे ('आर्ति') द्वौ भिन्नौ प्रत्ययौ भिन्नार्थं बोधयन्तौ प्रयुक्तौ—'आर्तिहरे' (अच्, ११.१२) तथा 'विश्वार्तिहारिणि' (णिनि, ११.३५)। एतत् प्रत्ययचयनस्य सचेतनताम् एव सूचयति।

मुख्यशब्दाः (Keywords)

गुणबोधकपदम्, कृत्प्रत्ययः, तद्धितप्रत्ययः, क्तिन्, णिनिः, ताच्छील्यम्, मत्वर्थीयः इनिः, समासान्तः, स्त्रीप्रत्ययः, दुर्गासप्तशती, देवीमाहात्म्यम्, पाणिनीयव्याकरणम्।

१. भूमिका

श्रीदुर्गासप्तशती नाम मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतं देवीमाहात्म्यम् त्रयोदशाध्यायात्मकं शाक्तसम्प्रदायस्य प्रधानं स्तोत्रकाव्यम्।¹ अस्मिन् ग्रन्थे भगवत्याः यानि नामानि विशेषणानि च प्रयुक्तानि, तेषु बहुतरं भागं तानि पदानि गृह्णन्ति यानि केवलं संज्ञामात्रं न सूचयन्ति, अपि तु देव्याः कञ्चन गुणं, कञ्चन व्यापारं, कञ्चन वा सम्बन्धं बोधयन्ति। तादृशानि पदानि प्रस्तुते शोधे 'गुणबोधकपदानि' इति संज्ञया व्यवहियन्ते।

एतेषां पदानां बाह्यं रूपं दृष्ट्वैव प्रतीयते यत् तानि प्रायेण कृत्तद्धितप्रत्ययनिष्पन्नानि—धारिणी, हारिणी, प्रदायिनी, साधिका, वरदा, ईड्या, वन्द्या, खड्गिनी, चक्रिणी, वैष्णवी, माहेश्वरी, शताक्षी, रक्तदन्तिका इत्यादीनि। किन्तु अद्यावधि प्रचलितेषु अध्ययनेषु एतानि पदानि प्रायेण दार्शनिकदृष्ट्या अथवा प्रतीकदृष्ट्या एव विवेचितानि; व्याकरणशास्त्रीयदृष्ट्या तेषां प्रत्ययविन्यासः अल्पम् एव अनुशीलितः।

२. शोधसमस्या, परिकल्पना, प्रविधिश्च

Correspondence:

Sundram Mishra

Research Scholar,
Shri Lal Bahadur Shastri National-
Sanskrit University, New Delhi

२.१ शोधसमस्या

स्तोत्रकाव्येषु प्रत्ययवैचित्र्यं किं केवलं छन्दोनुरोधजन्यम् आहोस्वित् अर्थनियन्त्रितम्? यदि अर्थनियन्त्रितम्, तर्हि किं दुर्गासप्तशत्यां कस्यचित् प्रत्ययस्य कस्मिंश्चिद् अर्थक्षेत्रे नियमितः प्रयोगः प्रदर्शयितुं शक्यते?

२.२ परिकल्पना (Hypothesis)

दुर्गासप्तशत्यां गुणबोधकपदेषु प्रत्ययचयनं देव्याः तत्तत्स्वरूप-भेदानुसारि अस्ति। विशेषतः—(क) भावात्मिकायाम् अन्तर्व्यापिन्यां शक्तौ भावे क्तिन्, (ख) क्रियाशीलायां कर्त्र्या शक्तौ ताच्छील्यार्थको णिनिः, (ग) आयुधाभरणसम्बन्धे मत्वर्थीयः इनिः, (घ) व्युत्पन्नशक्तिनामसु देवतार्थकः अण्—एवं चतुर्विधं क्षेत्रविभाजनं विद्यते।

२.३ प्रविधिः (Methodology)

प्रस्तुते शोधे वर्णनात्मक-विक्षेपणात्मिका (descriptive-analytical) प्रविधिः अवलम्बिता। प्रथमं मूलपाठात् गुणबोधकपदानि सङ्गृहीतानि; ततः प्रत्येकं पदस्य प्रकृति-प्रत्ययविभागः अष्टाध्यायीसूत्राणाम् आधारेण कृतः; तदनन्तरं प्रत्ययानाम् अर्थक्षेत्राणि परस्परं तोलितानि। यत्र च एकस्माद् एव धातोः भिन्नौ प्रत्ययौ प्रयुक्तौ, तत्र तुलनात्मकं परीक्षणम् (minimal-pair analysis) आश्रितम्; एतद् एव अस्य शोधस्य निर्णायकं साधनम्।

३. गुणबोधकपदस्य लक्षणम्

यत् पदं देव्याः स्वरूपे विद्यमानं कश्चिद् गुणं, कर्म, सम्बन्धं वा साक्षाद् वाचकत्वेन बोधयति, तद् अत्र 'गुणबोधकपदम्' इति उच्यते। तत् त्रिविधम्—(१) भावबोधकम् (यथा शक्तिः, शान्तिः), (२) क्रियाबोधकम् (यथा हारिणी, मर्दिनी), (३) सम्बन्धबोधकम् (यथा खड्गिनी, वैष्णवी)। एतद् विभाजनम् एव अग्रे प्रत्ययविक्षेपणस्य आधारो भविष्यति।

४. कृतप्रत्ययानां प्रयोगवैशिष्ट्यम्

४.१ भावे क्तिन् — अन्तर्व्यापिन्याः शक्तेः बोधकः

'स्त्रियां क्तिन्' इति सूत्रेण भावार्थे विहितः क्तिन्प्रत्ययः नित्यं स्त्रीलिङ्गं रूपं जनयति।^२ एषा व्याकरणिकी विशेषता शाक्तदर्शनाय अत्यन्तम् अनुकूला—यतो हि यत्र देवी निर्गुणं तत्त्वं न, अपि तु जगति व्याप्ता भावात्मिका शक्तिः, तत्र तस्याः नाम स्वयमेव स्त्रीलिङ्गं भवति।

ब्रह्मणः स्तुतौ एकस्मिन्नेव श्लोके चत्वारि क्तिन्नन्तानि समुच्च्रियन्ते—

लज्जा पुष्टिस्तथा तुष्टिस्त्वं शान्तिः क्षान्तिरेव च। (१.८०)^३

पुष् + क्तिन् = पुष्टिः। तुष् + क्तिन् = तुष्टिः। शम् + क्तिन् = शान्तिः।

। क्षम् + क्तिन् = क्षान्तिः।^४

तथैव सृष्टि-स्थिति-संहतिशब्दाः^५ मुक्ति-विख्याति-स्तुतिशब्दाश्च क्तिन्नन्ताः। किन्तु अस्य प्रत्ययस्य सर्वाधिकं घनं प्रयोगक्षेत्रं पञ्चमाध्यायस्य 'या देवी सर्वभूतेषु' इति स्तोत्रम्^६, यत्र देव्याः

एकविंशतिः अन्तर्व्यापिनः रूपभेदाः गण्यन्ते—बुद्धिः, शक्तिः, क्षान्तिः, शान्तिः, कान्तिः, वृत्तिः, स्मृतिः, तुष्टिः, भ्रान्तिः, जातिः इत्यादयः। एतेषु अर्धाधिकानि पदानि क्तिन्नन्तानि।

अत्र निरीक्षणीयम्—अस्मिन् समग्रे स्तोत्रे एकमपि णिन्यन्तं क्रियाकर्तृवाचकं पदं नास्ति। यत्र देवी 'सर्वभूतेषु संस्थिता' तत्र सा कर्त्री न, अपि तु भावः; अतः तत्र भावप्रत्ययस्यैव आधिपत्यम्। इदम् एव प्रत्ययचयनस्य अर्थनियन्त्रितत्वं प्रमाणयति।

४.२ कर्तरि णिनिः — ताच्छील्यबोधकः

'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति सूत्रे 'ताच्छील्ये' इति पदम् अस्य शोधस्य दृष्ट्या निर्णायकम्।^७ णिन्यन्तं पदं तां क्रियां बोधयति या कर्तुः स्वभावसिद्धा, न तु आगन्तुकी। अतो यदा देवी 'धारिणी', 'वाहिनी', 'हारिणी' इति उच्यते, तदा तत् न कदाचित्कं कर्म, अपि तु तस्याः नित्यः स्वभावः इति ध्वन्यते। एतत् शाक्तसिद्धान्तस्य हृदयम्—देव्याः असुरमर्दनं लीलामात्रं न, स्वभाव एव।

ब्रह्माणीरूपधारिणि (११.१३) — धृ + णिच् + णिनि, स्त्रियां डीप्^८ महावृषभवाहिनि (११.१४) — वह् + णिनि । परिणामप्रदायिनि (११.९), भुक्तिमुक्तिप्रदायिनी (११.७) — प्र + दा + णिनि ।

विन्ध्याचलनिवासिनी (११.४२) — नि + वस् + णिनि। भैरवनादिनी (७.१९) — नद् + णिनि ।

४.३ निर्णायकं प्रमाणम् — एकस्माद् धातोः द्वौ प्रत्ययौ

यदि प्रत्ययचयनं छन्दोनुरोधमात्रं स्यात्, तर्हि एकस्मिन्नेव अध्याये एकस्माद् एव धातोः एकस्मिन्नेव उपपदे द्वयोः भिन्नयोः प्रत्यययोः अर्थभेदपूर्वकः प्रयोगो न सङ्गच्छेत। किन्तु एकादशेऽध्याये तादृशम् एव युग्मं लभ्यते—

सर्वस्यार्तिहरे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते॥ (११.१२)^९

प्रणतानां प्रसीद त्वं देवि विश्वार्तिहारिणि। (११.३५)^{१०}

आर्तिहरा — आर्ति + हृ + अच् (पचाद्यच्)^{११}। विश्वार्तिहारिणी — विश्व + आर्ति + हृ + णिनि + डीप् ।

उभयत्र धातुः हृ, उपपदम् आर्ति, छन्दश्च अनुष्टुप् एव। तथापि प्रत्ययौ भिन्नौ। अत्र अर्थभेदोऽयम्—'आर्तिहरा' इति पचाद्यच् साधितं पदं तां देवीं बोधयति या आर्तिं हरति (क्रियामात्रम्); 'हारिणी' इति णिनिना साधितं पदं तु तां बोधयति यस्याः आर्तिहरणं स्वभाव एव (ताच्छील्यम्)। द्वादशश्लोके देवाः तत्कालिकम् उपकारं स्मरन्ति, पञ्चत्रिंशे तु नित्यां शरण्यताम्। एवं प्रत्ययभेदेन अर्थभेदः सिध्यति, न च छन्दोनुरोधेन एतत् व्याख्यातुं शक्यते। इदम् एव प्रस्तुतपरिकल्पनायाः प्रबलतमं प्रमाणम्।

४.४ ण्वुल्, कप्रत्ययश्च — प्रासङ्गिककर्तृबोधकौ

'सर्वार्थसाधिके' (११.१०)^{१२} इत्यत्र साध् + ण्वुल्^{१३} → साधक; स्त्रियां टाप्, ककारात् पूर्वस्य अकारस्य इकारः^{१४} → साधिका। तथैव 'वरदा' (११.३५), 'स्वर्गापवर्गदे' (११.८) इत्यत्र आकारान्ताद् दा-धातोः उपपदे कप्रत्ययः^{१५}।

४.५ कृत्यप्रत्ययाः — उपास्यत्वबोधकाः

कृत्यप्रत्ययान्तानि पदानि 'अर्हार्थ' बोधयन्ति, अतः तानि देव्याः उपास्यत्वं स्तुत्यत्वं च साक्षात् सूचयन्ति—

ईङ्ये (११.३५) — ईङ् + ण्यत् (हलन्तत्वात्)¹⁶ । विश्वेशवन्द्या (११.३३) — वन्द् + ण्यत् । अलङ्घ्यवीर्ये (११.४) — लङ्घ् + ण्यत्, नञ्समासे ।

स्तव्यपरा (११.६) — ष्टु + यत् (अजन्तत्वात्)¹⁷ ।

अत्र सूक्ष्मं वैशिष्ट्यम्—अजन्तेभ्यो यत्, हलन्तेभ्यश्च ण्यत् इति पाणिनीयव्यवस्था ग्रन्थकारेण निर्दोषतया परिपालिता; क्वचिदपि व्यत्ययो न दृश्यते। एतद् ग्रन्थकर्तुः व्याकरणनैपुण्यं प्रमाणयति।

४.६ शतृ, ल्युट्, डप्रत्ययश्च

सप्तमेऽध्याये कालिकायाः युद्धवर्णने वर्तमानक्रियाचित्रणाय शतृप्रत्ययान्तानि पदानि—'घातयन्ती' (७.९), 'चर्वयन्ती' (७.११)¹⁸, 'बोधलक्षणा' (१.७९), 'मुण्डमथने' (११.२१), 'सर्वाबाधा-प्रशमनम्' (११.३९) इत्यत्र ल्युट्¹⁹। 'सम्भविष्याम्ययोनिजा' (११.४६) इत्यत्र जनेः डप्रत्ययः²⁰।

५. तद्धितप्रत्ययानां प्रयोगवैशिष्ट्यम्

५.१ मत्वर्थीयः इनिः — आयुधाभरणसम्बन्धे नियन्त्रितः

ब्रह्मस्तुतौ द्वयोः क्रमिकयोः श्लोकयोः सप्त इत्यन्तानि पदानि एकत्र समुच्चीयन्ते—

खड्गिनी शूलिनी घोरा गदिनी चक्रिणी तथा।

शङ्खिनी चापिनी बाणभुशुण्डीपरिघायुधा॥ (१.८०-८१)²¹

खड्गः अस्या अस्तीति खड्गिनी — खड्ग + इनि + डीप्²²; एवं शूलिनी, गदिनी, चक्रिणी, शङ्खिनी, चापिनी ।

अन्यत्रापि 'किरीटिनि' (११.१९), 'असिपाशिनी' (७.६)²³, 'वराहरूपिणि' (११.१७) इति इत्यन्तानि। अत्र निरीक्षणीयं यत् समग्रे ग्रन्थे मत्वर्थीयेन इनिना निष्पन्नं किमपि पदं देव्याः आन्तरं गुणं न बोधयति—सर्वत्र तेन बाह्यम् उपकरणम्, आभरणं, रूपं वा एव सूच्यते। अर्थात् ग्रन्थकारः गुणबोधनाय कृतप्रत्ययान्, उपकरणसम्बन्धबोधनाय च मत्वर्थीयं तद्धितम् इति स्पष्टं क्षेत्रविभाजनं पालयति। एतद् अस्य शोधस्य द्वितीयं महत्त्वपूर्णं निष्कर्षम्।

५.२ देवतार्थकः अण् — सप्तमातृकानाम्नाम् एकरूपः विन्यासः

एकादशेऽध्याये मातृशक्तीनां यानि नामानि, तानि सर्वाणि 'सास्य देवता' इत्यर्थे विहितेन अणा²⁴ आदिवृद्धिपूर्वकं साधितानि, ततश्च स्त्रियां डीप्²⁵—

विष्णुः देवता अस्या इति वैष्णवी (११.५, ११.१६) । महेश्वरः देवता अस्या इति माहेश्वरी (११.१४) । कुमारः देवता अस्या इति कौमारी (११.१५) । इन्द्रः देवता अस्या इति ऐन्द्री (११.१९) ।

एतासां चतसृणाम् अपि नाम्नां प्रत्ययविन्यासः पूर्णतया एकरूपः— प्रकृतिः पुंदेवतावाचिनी, प्रत्ययः अण्, स्त्रीप्रत्ययश्च डीप्। एतत् साङ्घातिकम् एकरूप्यं सूचयति यत् मातृशक्तिसम्प्रदायः ग्रन्थकाले

न किञ्चिद् अव्यवस्थितं संकलनम् आसीत्, अपि तु व्याकरणदृष्ट्यापि सुव्यवस्थितः सैद्धान्तिकः विन्यासः। एतत् प्रस्तुतशोधस्य तृतीयं निष्कर्षम्।

५.३ अपत्यार्थकः तथा सम्बन्धार्थकः अण्

'तामसि' (११.२३) — तमोगुणस्येयम् इति तमस् + अण्²⁶ → तामसी। 'भ्रामरी' (११.५४) — भ्रमरसम्बन्धिनी। 'बाभ्रवि' (११.२३) तथा 'कात्यायनि' (११.२, ११.२५) इत्यत्र अपत्यार्थकाः प्रत्ययाः^{27,28}

'कौशिकी' इति नाम पञ्चमेऽध्याये देव्याः कोशाद् उत्पत्तिनिमित्तं प्रयुक्तम्; तत्र ठक्प्रत्ययस्य 'इक' इत्यादेशः²⁹।

५.४ मयट् तथा समासान्तप्रत्ययाः

'गुणमये' (११.११), 'जगन्मये' (१.७७) इत्यत्र प्राचुर्य-तादात्म्यार्थे मयट्³⁰। अतीव महत्त्वपूर्णं तु समासान्तप्रत्ययानां प्रयोगवैशिष्ट्यम्—

शताक्षी (११.४७), भीमाक्षी (७.१७) — बहुव्रीहौ अक्षिशब्दान्ते षच् समासान्तः, षित्वात् डीष्^{31,32}

रक्तदन्तिका (११.४५) — रक्ताः दन्ता अस्या इति बहुव्रीहिः, कप् समासान्तः³³, टापि च ककारात् पूर्वस्य अकारस्य इकारः (७.३.४४)³⁴

विश्वात्मिका (११.३३) — विश्वम् आत्मा अस्याः; आत्मक + टाप् → आत्मिका (७.३.४४) ।

शताक्षी-भीमाक्षयोः प्रयोगः विशेषतो द्रष्टव्यः। पाणिनिना 'स्वाङ्गात्' इति विशेषणं दत्तम्; अर्थात् षच् तदैव यदा अक्षिशब्दः स्वकीयम् अङ्गं बोधयति। ग्रन्थे उभयत्रापि देव्याः स्वकीयनयनवर्णनम् एव, अतः सूत्रस्य शर्तः पूर्णतया पालिता। एतत् ग्रन्थकर्तुः सूक्ष्मं व्याकरणपरिज्ञानं दर्शयति।

६. ग्रन्थान्तर्गतं स्वयंनिर्वचनम्

दुर्गासप्तशत्याः एकम् असाधारणं वैशिष्ट्यम् इदं यत् सा स्वयमेव स्वप्रयुक्तानां नाम्नां निर्वचनं प्रस्तौति—अर्थात् ग्रन्थः स्वस्य टीकाकारः अपि। यथा—

यस्माच्चण्डं च मुण्डं च गृहीत्वा त्वमुपागता।

चामुण्डेति ततो लोके ख्याता देवी भविष्यसि॥ (७.२७)³⁵

एवमेव एकादशेऽध्याये देवी स्वयं शाकम्भरी³⁶, रक्तदन्तिका, शताक्षी, दुर्गा, भीमा, भ्रामरी इति नाम्नां निर्वचनं प्रयच्छति³⁷। अत्र निरीक्षणीयं यत् एतेषु सर्वेषु निर्वचनेषु आधारः केवलं कृतद्वितप्रक्रियायाः पारदर्शिता (morphological transparency) एव—यतो देवी शाकैः भरणं करिष्यति, ततः शाकम्भरी; यतो दन्ताः रक्ताः भविष्यन्ति, ततो रक्तदन्तिका; यतो नेत्रशतेन निरीक्षिष्यते, ततः शताक्षी। एवं ग्रन्थकारः न केवलं प्रत्ययान् प्रयुङ्क्ते, अपि तु तेषां व्युत्पत्तिम् अपि सचेतनं स्थापयति। एतत् चतुर्थं निष्कर्षम्, यच्च प्रथमपरिकल्पनायाः स्वतन्त्रं समर्थनं ददाति।

७. प्रत्ययवितरणसारणी

प्रत्ययः	सूत्रम्	अर्थक्षेत्रम्	निदर्शनानि	निदर्शन-सङ्ख्या
क्तिन्	३.३.१४	भावः — अन्तर्व्यापिनी शक्तिः	शक्तिः, बुद्धिः, शान्तिः, क्षान्तिः, पुष्टिः, तुष्टिः, स्मृतिः, वृत्तिः, कान्तिः, भ्रान्तिः, सृष्टिः, स्थितिः, संहतिः, मुक्तिः, विख्यातिः	१५
णिनि	३.२.७८	ताच्छील्यं — स्वभावसिद्धा क्रिया	धारिणी, वाहिनी, हारिणी, प्रदायिनी, निवासिनी, नादिनी, रूपधारिणी	७
अच् (पचादि)	३.१.१३४	प्रासङ्गिकं कर्तृत्वम्	आर्तिहरा, प्रपन्नार्तिहरा	१
ण्वल्	३.१.१३३	कर्तृत्वम्	साधिका	१
क	३.२.३	उपपदे कर्तृत्वम्	वरदा, स्वर्गापवर्गदा	२
ण्यत्	३.१.१२४	अर्हता — उपास्यत्वम्	ईड्या, वन्द्या, अलङ्घ्या	३
यत्	३.१.१७	अर्हता (अजन्तात्)	स्तव्या	१
शत्	३.२.१२४	वर्तमाना क्रिया	घातयन्ती, चर्वयन्ती	२
ल्युट्	३.३.११५	भावः, करणम्	लक्षणम्, मथनम्, प्रशमनम्	३
ड	३.२.१७	उपपदे जननम्	अयोनिजा	१
इनि (मत्वर्थीयः)	५.२.११५	आयुध-आभरण- रूपसम्बन्धः	खड्गिणी, शूलिनी, गदिनी, चक्रिणी, शङ्खिनी, चापिनी, किरीटिनी, पाशिनी, रूपिणी	९
अण् (सास्य देवता)	४.२.२४	मातृशक्तिनामानि	वैष्णवी, माहेश्वरी, कौमारी, ऐन्द्री	४
अण् (तस्येदम्)	४.३.१२०	सम्बन्धः	तामसी, भ्रामरी	२
अपत्यार्थकाः	४.१.१९ आदि	कुलपरम्परा	बाभ्रवी, कात्यायनी	२
ठक्	७.३.५०	उत्पत्तिस्थानम्	कौशिकी	१
मयट्	५.४.२१	प्राचुर्यं, तादात्म्यम्	गुणमयी, जगन्मयी	२
षच् (समासान्तः)	५.४.११३	स्वाङ्गो बहुव्रीहिः	शताक्षी, भीमाक्षी	२
कप् (समासान्तः)	५.४.१५४	शेषे बहुव्रीहिः	रक्तदन्तिका	१

38

८. निष्कर्षः

१. दुर्गासप्तशत्यां गुणबोधकपदेषु प्रत्ययचयनं न छन्दोनुबोध-मात्रजन्यम्, अपि तु अर्थनियन्त्रितम्। भावात्मिकायां शक्तौ क्तिन्, क्रियाशीलायां कर्त्र्या च णिनिः—एतद् विभाजनं समग्रे ग्रन्थे प्रायेण निरपवादम्।

२. अस्य पक्षस्य निर्णायकं प्रमाणम् 'आर्तिहरे' (११.१२) तथा 'विश्वार्तिहारिणि' (११.३५) इति युग्मम्—एकः धातुः, एकम् उपपदम्, एकं छन्दः, तथापि भिन्नौ प्रत्ययौ भिन्नार्थबोधकौ।

३. मत्वर्थीयः इनिः समग्रे ग्रन्थे केवलम् आयुध-आभरण-रूपसम्बन्धे नियन्त्रितः; तेन क्वचिदपि देव्याः आन्तरो गुणो न बोध्यते। एवं 'गुणबोधकम्' तथा 'उपकरणबोधकम्' इति पदद्वयं रूपशास्त्रीय-दृष्ट्यापि पृथक्कृतम्।

४. सप्तमातृकानामानि पूर्णतया एकरूपेण देवतार्थकेन अणा साधितानि; एतत् तेषां व्यवस्थितं सैद्धान्तिकं विन्यासं सूचयति, न तु यादृच्छिकं सङ्कलनम्।

५. ग्रन्थः स्वयमेव नाम्नां निर्वचनं प्रस्तौति, तच्च निर्वचनं सर्वत्र कृत्तद्धितप्रक्रियायाः पारदर्शितायाम् एव प्रतिष्ठितम्। एतद् ग्रन्थकर्तुः सचेतनं व्याकरणनैपुण्यं प्रमाणयति।

६. अजन्तेभ्यो यत्, हलन्तेभ्यश्च ण्यत् इति व्यवस्था, तथा 'स्वाङ्गात्' इति शर्तस्य पालनं षष्ठ्ययोगे—एतौ द्वौ अपि प्रयोगौ दर्शयतः यद् ग्रन्थकारः पाणिनीयप्रक्रियां सूक्ष्मतया अनुसृतवान्।

९. आगामिशोधदिशा

प्रस्तुतं शोधपत्रं निदर्शनात्मकम्; अस्य निष्कर्षाणां दृढीकरणाय समग्रग्रन्थस्य निःशेषा साङ्ख्यिकी गणना (complete morphological census) अपेक्ष्यते। तदनन्तरं देवीभागवत-ललितासहस्रनाम-दुर्गासप्तशतीनां प्रत्ययवितरणस्य तुलनात्मकम् अध्ययनं कर्तुं शक्यते, येन शाक्तवाङ्मये गुणबोधकपदनिर्माणस्य ऐतिहासिको विकासक्रमः प्रकाशेत। तथा गुप्तवती-नागोजीभट्टी-दुर्गाप्रदीपादिटीकासु एतेषां पदानां व्युत्पत्तिविषये यत् मतवैविध्यम्, तस्यापि पृथक् समीक्षा वाञ्छनीया।

सन्दर्भग्रन्थसूची

(क) मूलग्रन्थाः

दुर्गासप्तशती (देवीमाहात्म्यम्), सटीका सभाषानुवादा, गीताप्रेस, गोरखपुर। [प्रयुक्तसंस्करणस्य वर्षं पूरणीयम्।]

दुर्गासप्तशती सप्तटीकासमलङ्कृता (चतुर्थरी, शान्तनवी, नागोजी-भट्टी, जगन्मन्त्रचन्द्रिका, दंशोद्धारा, गुप्तवती, दुर्गाप्रदीपश्च), खेमराज श्रीकृष्णदास, वेङ्कटेश्वर प्रेस, मुम्बई।

भास्करराय मखी, गुप्तवती (दुर्गासप्तशतीटीका)।

मार्कण्डेयपुराणम्, नाग पब्लिशर्स, दिल्ली।

पाणिनि, अष्टाध्यायी (सूत्रपाठः), सं. पं. शिवदत्त शर्मा, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, वाराणसी।

पतञ्जलि, व्याकरणमहाभाष्यम् (कैयटप्रदीप-नागेशोद्द्योतसहितम्), चौखम्बा, वाराणसी।

वामन-जयादित्यौ, काशिकावृत्तिः, चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी।

भट्टोजि दीक्षित, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (बालमनोरमा-तत्त्वबो-धिनीसहिता), मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली।

नागेश भट्ट, लघुशब्देन्दुशेखरः, चौखम्बा, वाराणसी।

यास्क, निरुक्तम् (दुर्गाचार्यवृत्तिसहितम्), चौखम्बा, वाराणसी।

उज्ज्वलदत्त, उणादिसूत्रवृत्तिः, चौखम्बा, वाराणसी।

(ख) सहायकग्रन्थाः (हिन्दी)

शास्त्री, चारुदेव, व्याकरणचन्द्रोदयः (पञ्च भागाः), मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली।

द्विवेदी, कपिलदेव, रचनानुवादकौमुदी, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी।

मीमांसक, युधिष्ठिर, संस्कृत व्याकरण-शास्त्र का इतिहास, रामलाल कपूर ट्रस्ट, सोनीपत।

उपाध्याय, बलदेव, संस्कृत साहित्य का इतिहास, शारदा निकेतन, वाराणसी।

गोयन्दका, हरिकृष्णदास, श्रीदुर्गासप्तशती (हिन्दी अनुवाद सहित), गीताप्रेस, गोरखपुर।

(ग) Secondary Sources (English)

Coburn, Thomas B. *Devī-Māhātmya: The Crystallization of the Goddess Tradition*. Delhi: Motilal Banarsidass, 1984.

Coburn, Thomas B. *Encountering the Goddess: A Translation of the Devī-Māhātmya and a Study of Its Interpretation*. Albany: SUNY Press, 1991.

Cardona, George. *Pāṇini: A Survey of Research*. Delhi: Motilal Banarsidass, 1980.

Katre, Sumitra M. *Aṣṭādhyāyī of Pāṇini*. Austin: University of Texas Press, 1987.

Kinsley, David. *Hindu Goddesses: Visions of the Divine Feminine in the Hindu Religious Tradition*. Berkeley: University of California Press, 1986.

Whitney, William Dwight. *Sanskrit Grammar*. Cambridge: Harvard University Press, 1889.

सन्दर्भः

- 1 अस्मिन् शोधपत्रे श्रीदुर्गासप्तशत्याः श्लोकसङ्ख्या गीताप्रेस-गोरखपुर-संस्करणानुसारिणी गृहीता, यत्र उवाचवाक्यानि अर्धश्लोकाश्च पृथग् गण्यन्ते। पाणिनिसूत्राणां निर्देशः अष्टाध्याय्याः अध्याय-पाद-सूत्रक्रमेण।
- 2 'स्त्रियां क्तिन्' — पा.सू. ३.३.९४। अनेन भावार्थे धातोः क्तिन्प्रत्ययो विधीयते, प्रत्ययान्तं च नित्यं स्त्रीलिङ्गं भवति।
- 3 दुर्गासप्तशती १.८० — 'लज्जा पुष्टिस्तथा तुष्टिस्त्वं शान्तिः क्षान्तिरेव च'।
- 4 'अनुनासिकस्य क्तिन्लोः क्तिन्' — पा.सू. ६.४.१५; अनेन शम्, क्षम् इत्यादीनाम् उपधादीर्घः — शान्तिः, क्षान्तिः।
- 5 दुर्गासप्तशती १.७६ — 'विसृष्टौ सृष्टिरूपा त्वं स्थितिरूपा च पालने'; तथा १.७७ — 'तथा संहतिरूपान्ते जगतोऽस्य जगन्मये'।
- 6 पञ्चमेऽध्याये 'या देवी सर्वभूतेषु ... रूपेण संस्थिता' इति स्तोत्रे। अस्य स्तोत्रस्य श्लोकसङ्ख्या संस्करणभेदेन अत्यन्तं भिद्यते; अतोऽत्र अध्यायनिर्देशमात्रं कृतम्, शोधच्छात्रेण च स्वप्रयुक्तसंस्करणानुसारं सङ्ख्या पूरणीया।
- 7 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' — पा.सू. ३.२.७८। अत्र 'ताच्छील्ये' इति पदं शोधदृष्ट्या निर्णायकम्; णिनिः स्वभावसिद्धां नित्यां क्रियां बोधयति, न तु आगन्तुकीम्।
- 8 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' — पा.सू. ४.१.५। इन्नन्तत्वात् धारिन्, वाहिन्, हारिन्, खड्गिन् इत्यादिभ्यः ङीप्।
- 9 दुर्गासप्तशती ११.१२ — 'सर्वस्यार्तिहरे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते'; तथा ११.३ — 'देवि प्रपन्नार्तिहरे प्रसीद'।
- 10 दुर्गासप्तशती ११.३५ — 'प्रणतानां प्रसीद त्वं देवि विश्वार्तिहारिणि। त्रैलोक्यवासिनामीड्ये लोकानां वरदा भव॥'
- 11 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' — पा.सू. ३.१.१३४। पचादिगणपठितेभ्यो धातुभ्यः कर्तरि अच्प्रत्ययः; तेन 'हर' इति रूपम्।
- 12 दुर्गासप्तशती ११.१० — 'सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके। शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते॥'
- 13 'ण्वुल्लुचौ' — पा.सू. ३.१.१३३।
- 14 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः' — पा.सू. ७.३.४४। प्रत्ययस्थस्य ककारात् पूर्वस्य अकारस्य इकारादेशः, आबन्ते। तेन साधक + टाप् → साधिका; आत्मक + टाप् → आत्मिका; रक्तदन्तक + टाप् → रक्तदन्तिका।

- 15 'आतोऽनुपसर्गे कः' — पा.सू. ३.२.३। आकारान्तात् धातोः उपपदे सति कप्रत्ययः; तेन वरं ददातीति वरदा, स्वर्गापवर्गौ ददातीति स्वर्गापवर्गदा।
- 16 'ऋहलोर्ण्यत्' — पा.सू. ३.१.१२४। ऋकारान्ताद् हलन्ताच्च धातोः कर्मणि ण्यत्; तेन ईङ् + ण्यत् = ईङ्या, वन्द् + ण्यत् = वन्द्या, लङ्घ् + ण्यत् = लङ्घ्या।
- 17 'अचो यत्' — पा.सू. ३.१.९७। अजन्तात् धातोः यत्; तेन घृ + यत् = स्तव्यम् (गुणे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' ७.३.८४)।
- 18 'लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे' — पा.सू. ३.२.१२४।
- 19 'ल्युट् च' — पा.सू. ३.३.११५। भावे करणे च ल्युट्; ल्युट्: 'अन' इत्यादेशः ('युवोरनाकौ' ७.१.१)।
- 20 'सप्तम्यां जनेर्ङः' — पा.सू. ३.२.९७। योनौ जात इति योजिजः; डित्वात् 'टेः' (६.४.१४३) इति टिलोपः। नञ्समासे अयोनिजा।
- 21 दुर्गासप्तशती १.८०-८१ — 'खड्गिनी शूलिनी घोरा गदिनी चक्रिणी तथा। शङ्खिनी चापिनी बाणभृशुण्डीपरिघायुधा॥'
- 22 'अत इनिठनौ' — पा.सू. ५.२.११५, 'तदस्यास्ति' इत्यर्थे मत्वर्थीयः इनिः। तुल्यम् — 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मत्तुप्' ५.२.९४।
- 23 दुर्गासप्तशती ७.६ — 'काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी'।
- 24 'सास्य देवता' — पा.सू. ४.२.२४। यस्य या देवता तदर्थे अण्; आदिवृद्धिः 'तद्धितेष्वचामादेः' (७.२.११७) इत्यनेन।
- 25 'टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नमात्रचतयपठकञ्कञ्करपः' — पा.सू. ४.१.१५। अणन्तेभ्यः ठगन्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप्।
- 26 'तस्येदम्' — पा.सू. ४.३.१२०।
- 27 'तस्यापत्यम्' — पा.सू. ४.१.९२ (अधिकारसूत्रम्); 'अत इञ्' ४.१.९५; 'यजिजोश्च' ४.१.१०१ (यूनि फक्)।
- 28 कात्यायनी-नारायणी-शब्दयोः स्त्रीप्रत्ययविधाने टीकाकाराणां मतभेदः — केचिद् गौरादिपाठाद् ङीषम्, अपरे निपातनम् आश्रयन्ते। अत्र तद्धितार्थमात्रं विवेचितम्, स्त्रीप्रत्ययनिर्णयस्तु स्वतन्त्रविचारम् अपेक्षते।
- 29 'ठस्येकः' — पा.सू. ७.३.५०; ठक्प्रत्ययस्य 'इक' इत्यादेशः। कोशाद् उत्पन्नेति कौशिकी।
- 30 'तत्प्रकृतवचने मयद्' — पा.सू. ५.४.२१। मयद् टित्वात् ङीप् (४.१.१५) — गुणमयी, जगन्मयी।
- 31 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्षयोः स्वाङ्गात् षच्' — पा.सू. ५.४.११३। स्वाङ्गवाचिनोः सक्थि-अक्षि-शब्दयोः अन्ते बहुव्रीहौ षच् समासान्तः; पित्वात् 'पिद्गौरादिभ्यश्च ङीष्' (४.१.४१) इति ङीष्। एवं शताक्षी, भीमाक्षी।
- 32 दुर्गासप्तशती ११.४७ — 'कीर्तयिष्यन्ति मनुजाः शताक्षीमिति मां ततः'; तुल्यम् ७.१७ — 'भीमाक्षीं तां महासुरः'।
- 33 'शेषाद्विभाषा' — पा.सू. ५.४.१५४; बहुव्रीहौ विकल्पेन कप् समासान्तः।
- 34 दुर्गासप्तशती ११.४५ — 'स्तुवन्तो व्याहरिष्यन्ति सततं रक्तदन्तिकाम्'।
- 35 दुर्गासप्तशती ७.२७ — 'यस्माच्चण्डं च मुण्डं च गृहीत्वा त्वमुपागता। चामुण्डेति ततो लोके ख्याता देवी भविष्यसि॥'
- 36 'अरुर्द्धिपदजन्तस्य मुम्' — पा.सू. ६.३.६७। खजादिप्रत्यये परे उपपदस्य मुमागमः; तेन शाकम्भरी। अस्य पदस्य प्रत्ययनिर्णये टीकाकाराणां वैमत्यम् अस्ति, अतः प्रस्तुते शोधे इदं प्रस्तावरूपेण एव स्थापितम्।
- 37 दुर्गासप्तशती ११.४९-५०, ११.५२, ११.५४।
- 38 अत्र प्रदत्ताः सङ्ख्याः प्रस्तुतशोधपत्रे परिगणितानां निदर्शनानाम् एव, न तु सम्पूर्णग्रन्थस्य निःशेषा गणना (exhaustive census)। पूर्णा साङ्ख्यिकी गणना पृथक् शोधकार्यम् अपेक्षते।